

Osmanlılar ve Kitap: Bazı Düşünceler

JOHANN STRAUSS*

"Kitap"¹

Ünlü Yunan komedisi *Vavylonia*'da ("Babil Kulesi"; 1836)², Anadolu (Kayserili), lokantada yediği yemeğin parasını ödeyemeyen okumuş ama beş parasız bir bilgine karşılığında ne verebileceğini sorar:

- "Elinde ne var?"
- "Kitaplar"
- "Kitapların mı var?" (Βιβλία κίττια έχεις?)
- "Ne tür kitapların var, bir bakayım."
- "Demosthenes, İsostrates, Thukydides ve dahası"
- "Sukrati, Mukrati, Kydidi, Mididi, Motesteni, Kotesteni almayacağım. Peki Aziz Vasil'in³ kitabı var mı?"
- "O da var, buyur bak."
- "Bunu alacağım ve senin borcunu ödeyeceğim. Merak etme" (3.perde, 10.sahne)

Kitabın 19. yüzyılda Anadolu toplumundaki yerini ortaya koyan bu diyalog, farklı açılardan dikkat çekicidir: Edebiyatçıların değer verdiği klasik yazarların aslında Anadolu'da tarafından bilinmediğini ve onlar için sadece dini kitapların ilgi çekici ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Diyalogu ilginç kılan hususlardan bir diğeri ise Türkçe bir sözcük olan *kitab*'ın Gayrimüslimler tarafından dahi bilindiğini gözler önüne sermesidir.

Görüldüğü üzere kitap sözcüğü üzerinde durulmaya ve kullanımında ısrarcı olmaya değer bir terimdir. Nitekim Arapça kökenli olmasına rağmen, öz Türkçe bir sözcükle değiştirme girişimleri hiçbir zaman başarılı olamamıştır.⁴ *Kitab* Osmanlı idaresi altındaki farklı etnik grupların, özellikle de Müslümanların -ancak görüldüğü üzere sadece bu grupların değil- dillerine girmiştir. Kitap sözcüğünü ilk etapta Kur'an'a (*Kitâbullâh* "Tanrı'nın Kitabı" olarak bilinir) bir referans olarak düşünme eğilimi vardır: Örneğin Bosnalı Müslümanların dilinde *çitab*, *çitap* esas olarak yasa, dini öğretiler ve yönlendir-

* Strazburg Üniversitesi Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi (2018'e kadar). jostrauss@aol.com

¹ Bu yazı Johann Strauss'un 17 Aralık 2023 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Osmanlıda Matbu Kitap Konferansı'nın açılış konuşmasında yaptığı sunumun genişletilmiş halidir. Çevirmen: Elif Dıñoğlu, Doktorant, EHESS/ CETOBaC, Paris, France.

² Dimitrios K. Vyzantios'un (1790-1853) bu komedisi, muhtelif Yunan lehçeleri hakkında kaleme aldığı bir hicivdir. Yazar, soyadının da gösterdiği gibi İstanbulluydu.

³ "Αἱ Βασίλη κίττια έχεις?" Büyük Aziz Vasilyos (MS 330- 379) Kapadokya'da, Caesarea'nın (günümüzde Kayseri) piskoposuydu. Caesarea'da varlıklı ve dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Kariyerine kadı ve öğretmen olarak başladı, ancak Hristiyan olduktan sonra hayatı tamamıyla değişti. Ardından birçok eser bıraktı.

⁴ *Tarama Dergisi* (1934, s.450), özellikle Eski Türkçe *biçik*, *biti*, *bitiğ* ve *bitik* sözcükleri başta olmak üzere on eş anlamlı kelime önerirken, 1935 yılı baskılı *Cep Kılavuzu* (s.69) yalnızca şunları listeler: *kitab* = *kitap*.

meler içeren bir kitap, Kuran, İncil'dir.⁵ *Çitaplija* kitaba⁶ inanan kişiyken, *çitabija* (kita-bî) tek tanrılı dinlerden birinin takipçisi, diğer bir deyişle ehl-i kitap "kitap ehli" olarak adlandırılan kişidir. *Qıtap(i)* de aynı dönemde Arnavutlar tarafından yaygın olarak kullanılan ve benzer anlamlara sahip bir sözcüktür.⁷

Osmanlıda Kitap Üretimi Hakkında Bazı Düşünceler

Osmanlıda kitap üretimi, "Osmanlılar için kitap üretimi"ni de kapsayan daha geniş bir zeminde konuşulabilir. Çünkü Osmanlı piyasasındaki okur kitlesine yönelik hem imparatorluk içinde hem de dışında birtakım yayınlar yapılmıştır. Maalesef Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm dillerde üretilen kitapları içeren kapsamlı bir kitap istatistiği bulunmamaktadır. Böyle bir envanter çıkarmak söz konusu olduğunda Osmanlı okuyucu kitlesine yönelik pek çok kitabın yurtdışında basıldığını da göz önünde bulundurmak gerekir.⁸ Bu özellikle 19. yüzyıla kadar kitap üretimi büyük ölçüde Batı'ya bağımlı olan Osmanlı Rumları için geçerli bir durumdur.⁹ Ermeniler için Avrupa'daki matbaalar, özellikle de Venedik ve Viyana'daki (ve Trieste'deki) Mıkhitaristlerin matbaaları daha az düzeyde olsa da benzer bir rol oynamıştır. Hakeza Bulgarların bilhassa siyasi nedenlerle komşu ülkelerde veya Rusya'da bastığı çok sayıda kitabı bulunmaktaydı.¹⁰ Bunların yanısıra yurtdışında Paris, Londra, Kahire¹¹ ve Cenevre'deki göçmenlerin/sürgünlerin Osmanlı Türkçesiyle kitap basımı ise belki daha az etkiye sahipti. Dönemin Osmanlı okurları tarafından büyük beğeni toplamış Alexandre Handjéri'nin baş ucu niteliğindeki Fransızca-Osmanlıca sözlüğünün 1841'de Moskova'da basıldığını da hatırlatmak iyi olacaktır.¹² Ayrıca Osmanlı Yahudileri'nin bir süre yurtdışındaki müşterileri için kitap bastığını da ifade etmek gerekir.

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış matbu kitap söz konusu olduğunda, basılı kitaplarla ilgili kayıtlar pek çarpıcı değildir (Özege'nin kataloğunda yaklaşık 20.000 başlık listelenmiştir ancak bunların hepsi "kitap" değildir ve bazıları diğer Türk dillerindedir). Buna karşın kataloglama her ne kadar tamamlanmamış olsa da yapılacak yeni eklemelerin tabloyu önemli ölçüde değiştirmesi pek olası değildir.¹³

5 Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, 2.baskı (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 194.

6 Türkçede *kitaplı* kelimesi kulağa yabancı gelse de *kitapsız* "pagan (kutsal kitabı olmayan)" anlamında kullanılan bir ifadedir.

7 Yakovalı Louis Arbanas'ın *Deutsch-albanisches und Albanisch-deutsches Wörterbuch*'unda (Viyana ve Leipzig: n.d. [1916]) yer alan "Buch" kelimesi "kitab" a karşılık gelen tek sözcüktür. Anılatılmış modern Arnavutçada kitap için *libër* sözcüğü kullanılmaktadır.

8 Belki Nazım Hikmet eserlerinin baskılarının ancak Bulgaristan'dan temin edilebildiği zamanları hala hatırlayabilenler vardır...

9 Yarı bağımsız Tuna Beylikleri (Eflak, Boğdan) gibi kayda değer istisnalar dışında.

10 1878'e kadar Bulgar matbaasının merkezi İstanbul'du. Bazı ilgi çekici Bulgarca kitaplar da Tuna Vilayet Matbaası'nda basılmıştır.

11 Bulak ve İskenderiye'deki devlet matbaalarının kitapları ile siyasi göçmenlerin (Abdullah Cevdet) kitapları arasında bir ayrıma gitmek gerekir. Bu eserler yayınlandığında Mısır resmi olarak hala Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Mısır'da basılan Türkçe kitaplar üzerine yapılan listeye bkz: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültür Mirasları* (İstanbul: IRCICA, 2006), 367-517.

12 *Dictionnaire français-arabe-persan et turc, enrichi d'exemples en langue turque avec des variantes et de beaucoup de mots d'arts et de sciences* (3 cilt, Moskova 1840-1841)

13 Bu rakam, bazı Avrupa ülkelerindeki (örneğin 1900 Almanya'sı'nda) yıllık kitap üretimine karşılık gelmektedir.

Öte yandan bu sayısal eksiklik olağanüstü bir çeşitlilik ya da farklılıkla telafi edilmiştir: Osmanlı İmparatorluğu'nda kitap sadece Türkçe değil; Arapça ve Farsça, İbranice ve Ladino, Yunanca ve Karamanlıca, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe (hatta Ermeni harfli Kürtçe), Bulgarca ve Sırpça, Arnavutça, Kürtçe ve Kafkasça (Çerkezce) idi. Bunun yanı sıra pek çok kitap Fransızca, az da olsa İngilizce, Almanca ve diğer dillerde basılmıştır. Dolayısıyla matbu tüm kitaplar Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan altı farklı alfabede de basılmıştır: Arapça, Yunanca, Ermenice, İbranice, Kiril, Latince.

Matbaacılık aynı zamanda gerçek bir "Osmanlı" girişimiydi. Sürece sadece tüm toplulukların üyeleri dahil olmakla kalmıyor; birçok kitap Devlet Matbaasında (Matbaa-i Amire) bile pek çok dilde baskı yapıyordu. Churchill'ler, Henri Cayol,¹⁴ Zellich kardeşler gibi Batılılar dışında, özellikle Ermeni matbaacıların basım kapasiteleri olağanüstüydü.¹⁵ H. Mühendisyan, Kh. Kevorkiyan gibi isimlerin Arapça yazının gelişimine ve matbaaya uyarlanmasına yaptıkları katkılar gayet iyi biliniyor. Ayrıca sadece Osmanlı milletlerinin kullandığı eski ve köklü alfabelerle (yukarıda bahsedilmişti) değil; bazen de o zamana kadar bilinmeyen karakterlerle, yeni oluşturulan harflerle (örneğin Arnavutça) bile kitap basabildiler. Arşag Hagop Boyacıyan (1837-1914) matbaacılar arasındaki en becerikli ve çok yönlü olanı olabilir. Kitabımukaddes Şirketi (Bible Society) tarafından istihdam edilen bu çok yönlü matbaacı, neredeyse her dilde veya alfabede baskı yapıyor gibi görünmektedir: Arapça, Ermenice (hatta Ermenice-Kürtçe), Yunanca, Kiril ve Arnavutça. Ayrıca, bilimsel bir yapıt olan ve bir matbaacı için zorlu bir çalışma teşkil eden iki dilli Redhouse sözlüğünü (Türkçe-İngilizce, 1890) de ona borçluyuz.

Peki neden Ermeniler? Ermenilerin bu rolü üstlenmesi kesinlikle tesadüf değildir. Ermeniler harfleriyle/yazılarıyla özel bir ilişkiye sahiptir. Dolayısıyla alfabelerinin kökenlerini, ne zaman ve kim tarafından ortaya konduğunu bilen tek topluluk onlardır.¹⁶ Dahası Ermeni alfabesi Latince veya Arapçanın aksine farklı milletler¹⁷ tarafından kullanılmadığından bir bakıma "ulusal" idi. Bunun yanı sıra Ermeni matbaacılar, yüzlerce farklı Ermenice yazı tipi ve dolayısıyla -tabii daha az sayıda- Arapça (rik'a, ta'lik ve hatta kufi dahil) yazı tipleri geliştirmiştir. Bu nedenle Ermeniler, "Yazı Halkı" ("*Ehl-i huruf*") olarak adlandırılmayı hak ediyor.

Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle İstanbul, Doğu ülkelerinden matbaacılar da ev sahipliği yapıyordu. En bilinenleri, rolü uzun zamandır takdir edilen İranlılardır. Şaşırtıcı olmamakla beraber İranlılar sadece Farsça değil; Ermenice, Fransızca ve Türkçe kitaplar da basmışlardır. Örneğin, Fuzuli'nin Türkçe Divanı'nın bir baskısı *Leyla ve Mecnun* ile birlikte 1296/1897'de iddialı bir eleştirel yaklaşımla ve nesih hatla Ahter Matbaası

14 Cayol, Türkçe, Yunanca (*Le Comte de Monte-Crist*"nun çevirisi, 5 cilt, 1845-46), Ermenice, Bulgarca ve hatta Almanca eserler basmıştır. *Journal asiatique de Constantinople* (1852) adlı dergide farklı alfabelerde yazılar da yer almaktadır. Cayol tarafından basılan Ermeni dergi *Panasēr*'de ilk Ermeni roman *Khosrov ile Makruhi* yayınlandı (1851).

15 Hovhannes Deroyents, Artin Minasyan ve diğerleri. Tadeos Divitciyan Bulgar kitaplarında uzmanlaşmıştır. Teotig'in Ermeni matbaacılık tarihini ele aldığı *Dib u Dař* (İstanbul, 1913) adlı eserinde bu faaliyetten genellikle bahsedilmez.

16 Ermeni alfabesinin Mesrop Mashtots tarafından 412 senesinde oluşturulmasının 1500. yıldönümü 1912'de Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere geniş bir coğrafyada görkemli bir şekilde kutlandı.

17 Ya da her ikisi de Ermeniler tarafından konuşulan Ermenice-Türkçe veya Ermenice-Kürtçe hariç diğer diller için.

tarafından basılmıştır.¹⁸ Aynı şekilde Türk matbaacılar da modern edebiyat dahil olmak üzere Farsça kitaplar basmıştır. Bu bakımdan Ebüzziya Tevfik (1849-1913) İstanbul'da-ki İranlılar için önemli bir rol oynamıştır. İstanbul'da aktif bir yazar ve yayıncı olan İranlı Mirza Habib-i İsfahani (Habib Efendi; 1835-1893), onu Mevlânâ Nizam Kârî'nin *Divân-e Albese'si* (Çâpkhâne-i Abuzziyâ dar Ghalate, 1303/1885) adlı eserin önsözünde "*Fakhr'ot-tâbe'in*" şeklinde anmıştır. Thalasso'nun *Revue Orientale*'inin (1885-86) gösterdiği üzere Matbaa-i Ebüzziya Latin harfleriyle seçkin eserler de basabilmektedir.

18 "Sultanü'ş-şuara (Fuzuli)-i merhumun işbu divan-ı belâgat-unvan-ı mergûbunun egerçe müteaddid matbu nüshaları eyâdi-i erbab-ı zevkde mütedavil ise de çî faide teessüf olunurki bir vehile tashihine riayet olunmıyarak [...] divan-ı mezkûrun bu kere tashihine hadde'l-makdûr dikkat ve riayet olunub (Ahter) matbaasında tab' u temsiline mübaşeret kılındı." Ayrıca Fuzulî'nin beceriksiz müstensihlerle ilgili meşhur şikayetini de aktarıyordu: "...fesad-ı rakmı sözumüzü şur eyler// gâh bir harf sukutile kılur (nadir) nar// gâh bir nokta kusur ile (göz)ü kör eyler".

Osmanlı İmparatorluğu'nda Matbaa Tarihinin Bazı Çarpıcı Özellikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaacılık tarihinin çarpıcı özelliklerinden biri, 19. yüzyıldan ve Tanzimat reformlarından önce bu faaliyetin farklı topluluklar arasında farklı

zamanlarda ve farklı hızda gelişmiş olmasıdır: İlk kitap basanlar 1492'de İber Yarımadası'ndan (İspanya ve Portekiz) gelen Yahudilerdi; Ermeniler yaklaşık 80 yıl sonra (1567)¹⁹ bu faaliyeti takip etti, Osmanlı Rumları 17. yüzyılda (1627) ilk girişimde bulundu, Osmanlı Türkleri ise tam bir yüzyıl sonra bu girişimleri izledi.

Bir diğer çarpıcı özellik ise modern öncesi dönemde fark edebileceğimiz aksama veya süreksizliktir. Bu durumu bazı örneklerle açıklamak mümkündür:

- Tokat doğumlu Apkar Tıbir tarafından İstanbul'da kurulan ilk matbaanın kapatılmasının ardından İstanbul'da Ermeni matbaasının yeniden hayata geçirilmesi neredeyse yüz yıl aldı.
- Aynı durum İstanbul'daki Rum matbaacılığında da gözlemlenebilir: Umut verici bir başlangıcın ardından faaliyeti durdu, yaklaşık bir buçuk asır sonra yeniden başladı.
- Osmanlı Yahudilerinin²⁰ matbaa faaliyetlerinde de küçük aksamalar meydana geldi.
- Türk matbaacılığı İbrahim Müteferrika'nın idaresiyle, Avrupalı araştırmacılar arasında haklı olarak büyük bir heyecan uyandırdı ancak matbaacının ölümünden sonra yaklaşık yarım asır boyunca neredeyse durma noktasına geldi.
- Fransızcada dikkate şayan birkaç kitap Türk yazarlar tarafından yazılmıştır. Bu kitaplar III. Selim döneminde basılsa da bu tarz eserler kalıcı bir eğilim oluşturamamıştır.
- Eski ve çağdaş Batı tarihçiliğinin ilk Türkçe çevirilerini yayınlamaya yönelik faaliyette bulunan Bulak Matbaası'nın girişimi, İstanbul'da devam ettirilmemiş ve örnek alınmamıştır.²¹
- İstanbul'da Mütareke yıllarında zirveye ulaşan Kürtçe matbuatın 1923'ten sonra devamı gelmemiştir.
- Bu durum, aynı dönemde Kafkas dilleri için geliştirilen Latin harfleriyle basılan kitaplar için de geçerlidir.

Meselenin başka yönleri de vardır:

- İllüstrasyonlar: Avrupa'da alışlageldiği üzere İzzet Molla'nın bir portresi (taşbaskı) divanının (1269/1852) başına eklendi ancak sonraki yıllarda buna benzer bir eser ortaya çıkmadı.
- Bütün eserler²² serisi bir süredir Avrupa'da yaygın olmasına rağmen, modern Osmanlı nesir yazarları arasında bu türü kaleme alanlara 20. yüzyıla kadar rastlamıyoruz. Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın eserleri (1275/1859) birer istisnadır.²³

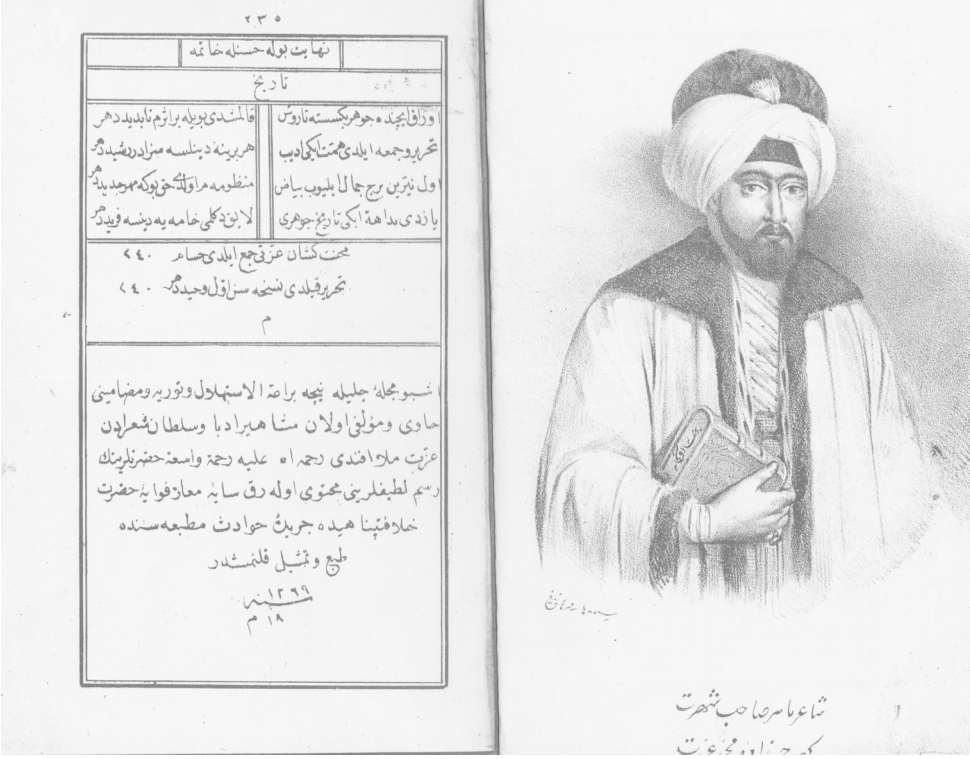
19 Bu kitapların hiçbir nüshasının geriye kalmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

20 İstanbul'da basılan ilk kitap ile ikincisi arasında on iki yıllık bir boşluk vardır. 1683-1710 yılları arasında İstanbul'da hiç İbraniye kitap basılmamıştır. Nitekim benzer bir kopukluk, 1655 ila 1695 yılları arasında Selanik'te de gözlemlenebilir [Bkz. Ittai Joseph Tamari, "Jewish Printing and Publishing Activities in the Ottoman Cities of Constantinople and Saloniki at the Dawn of Early Modern Europe", *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East. Jews, Christians and Muslims* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2001), 9-10].

21 Bulak Matbaası kuruluşundan sonra Mısır'da basılan Türkçe kitapların içeriği zaman zaman çok yenilikçidir ancak tasarımları basılı eserlerden ziyade el yazmalarını andıran son derece geleneksel bir görüntüye sahiptir.

22 Daha sonra Osmanlı Türkçesinde külliyat olarak adlandırıldı.

23 *Âsar-ı Rifat Paşa* (Takvimhane-i Amire Matbaası, 1275/1859), diğerlerinin yanı sıra, Tanzimat'ın bu ilginç entelektüelinin birkaç seyahatnamesini ve *Risale-i Ahlak* adlı popüler ahlak risalesini içerir. Bu yaygın Paşa'nın bir rotogravürünü içermesi bakımından da istisnadır.

Osmanlı Türkçesi Basılı Kitap Külliyyatının Özellikleri

Türkçe basılı kitaplar külliyyatı, belirli zamanlarda Avrupa ve Osmanlı azınlıkları ile karşılaştırıldığında eşit derecede dikkat çekici ve hatta paradoksal durumlara neden olmuştur. (Bu daha çok erken dönemlerle ilgilidir):

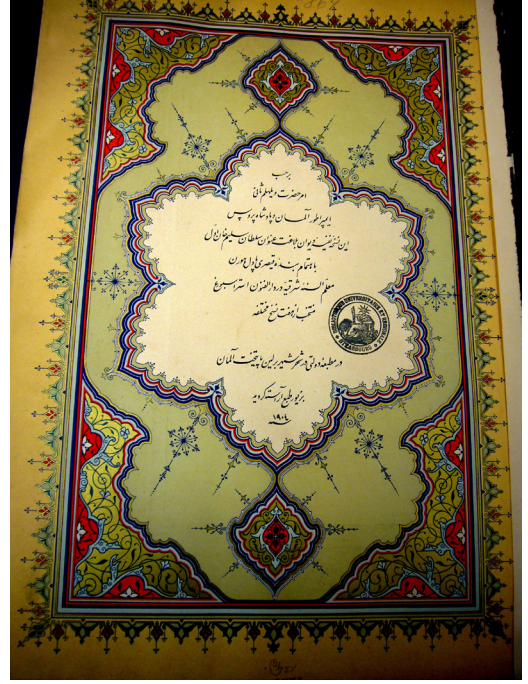
- Başlangıçta, Arap harfleriyle (Arapça, Türkçe) kitap basımı konusunda bir tür Osmanlı laikliğinden söz edilebilir: Hem Batı'da, özellikle de muhafazakar Katolik ülkelerde hem de Osmanlı azınlıkları arasında Tanzimat'a kadar dini kitap basımı son derece baskın bir eğilimken, Müteferrika Matbaası'na dini konularla ilgili herhangi bir eser yayınlama izni verilmemiştir. İlk dini yaygın sayılan Birgivi'nin ilmihali (*Risale-i Birgivi*) 19. yüzyılın başında, 1218/1803 yılında Üsküdar'daki yeni matbaada basılmıştır.²⁴ Bu basım tartışmalara yol açmamış görünmekle birlikte Kuran'ın basımı birkaç on yıl sonra daha karmaşık bir mevzu haline gelmiştir (aşağıya bakınız).
- Basılı kitap külliyyatı önceleri edebi eserleri içermiyordu.²⁵ Osmanlı okur kitleleri, ilk örnekleri ancak 1830'ların sonlarında ortaya çıkan basılı divanlara pek meraklı da görünmüyordu. İstanbul'da basılan ilk Türkçe divan, yakın zaman-

²⁴ *Risale* daha sonra o yüzyıl içerisinde birçok kez yeniden basılmıştır. Kitaptaki metinlerin tamamı harekeli olarak da basılmıştır. Bu, Türkçe kitaplar için sıra dışı bir yöntem ve matbaacı için adeta meydan okumadır. (Türk dili üzerine çalışan dilbilimciler için de aynı derecede cazip olabilir). Kolofonda, sarayda (*Enderun-ı Hümayun*'da) muhafaza edilen "musannif hattıyla olan nüsha"dan alınarak, "mukabele ve tashih"ten sonra basıldığı belirtilmektedir.

²⁵ Batı'da geliştiği şekliyle "edebiyat" kavramının, -İranlılarda olduğu gibi- şiirle aşağı yukarı özdeş olmasının Osmanlı Türkçeleri için pek bir anlam ifade etmediğini vurgulamak gerekir. Fransızca "littérature"nın Türkçe karşılığı olan *edebiyat*, 19. yüzyılda (muhtemelen Şinasi tarafından) uydurulmuştur (Arapçada kullanılmıyor).

da keşfedildiği üzere Pertev Paşa'nın (Mehmed Said Pertev Paşa; 1785-1837)²⁶ divanıydı.²⁷ *Divanü Sultanü' ş-şuarâ' ve Şeyhü'z-zürefa' a'ni bihi Pertev Paşa rahmetullâhi aleyh* şeklindeki şaşaalı Arapça başlığıyla 1256/1840-41 yılında Matbaa-i Bâb-ı Seraskeriyye'de basılmıştır.²⁸ Bu kitap, bir yıl içerisinde iki kez basılmış ve baskıya Fatin de dahil olmak üzere çeşitli yazarlar tarih düşmüştür.

- İlginçtir ki Mısırlılar edebiyat hususunda hem öncülük etmiş, hem de daha dinamik bir şekilde yayın yapmıştır. İlk kez divanları büyük ölçekte basmışlardır. Önemli Osmanlı şairlerinin birçok divanı ilk kez Mısır'da basılmıştır: Örneğin Fuzuli'nin eserlerinin ilk baskıları 1837'de yapılırken Leyla Hanım (?-1847) gibi çağdaş yazarların divanları 1260/1844'te yayınlanmıştır. Ayrıca Mısırlılar, okumuş kesim için vazgeçilmez olan edebi eserlerin neredeyse eksiksiz bir külliyyatını da ortaya koymuştur: Attâr, Sa'dî, Hafız, Mevlana, yani çeviriler ve Sudî'nin şerhleri dahil Fars klasikleri, İbn Haldun'un *Mukaddime'si* vs.
- Bazı klasik Osmanlı şairlerinin ve özellikle Osmanlı padişahlarının divanları Batılı araştırmacıların ilgisini çekmiştir: Alman bilim insanı Paul Horn (1863-1908) tarafından derlenen I. Selim'in Farsça divanı Alman Devlet Matbaası'nda (*Reichsdruckerei*; 1904) basıldıktan sonra prestij nüshası Sultan Abdülhamid'e hediye olarak sunulmuştur.

Ses Getiren Kitaplar

Önceki sayfalarda ilk basılı divan gibi bazı yeniliklerin neredeyse fark edilmediğini gördük; en azından beklenenden daha az dikkat çekmişlerdi.

Ancak Türk kültürü ve/veya benlik algısı üzerinde yoğun ve kalıcı etkiye sahip olacak kitaplar da olmuştur. Kimi kitaplar okuyucuların bakış açılarını değiştirmiş, olaylara farklı bir gözle bakmasını sağlamış ve en nihayetinde yeni ufuklar açmıştır. Osmanlı

²⁶ Bundan önce 1255 yılında Hafız'ın Farsça Divanı'nın baskısı yapılmıştır.

²⁷ Nispeten az bilinen bir 18. yüzyıl tasavvuf şairi olan Haşim Efendi'nin "Üsküdarî" adlı taş baskı divanı, hatalı bir tarihlendirme ("1252/1836") nedeniyle uzun süre İstanbul'da basılan ilk divan olarak kabul edilmiştir. Buna rağmen kitap muhtemelen 1851-1864 yılları arasında basılmıştır (Bkz. Ali Emre Özyıldırım, "Divan-ı Haşim Efendi 1252/1836'da mı basıldı? Bir Yaygın Yanlışın Tashihi ve Yeni Sorular", *Müteferrika* 58 (Kış 2020/2), 41-54; buradaki 53).

²⁸ Öte taraftan koloфон Farsçadır (hatta sec'i ile): "tab' šod in Divân-e mo'jez-bayân dar daf'e-ye dovvom be-Matba'a-ye sar-'askariyye va marje' o ma'âb-e sonuf-e laşkariyye fi sane 1256".

İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda "dünyayı" değiştiren, savaşları ve devrimleri ateşleyen ya da kökleşmiş inançları değiştiren *Türlerin Kökeni* (Darwin; 1859), *Tom Amca'nın Kulübesi* (1852) veya *Komünist Manifesto* (1848) gibi kitaplar basılmamıştır.

Böyle bir değerlendirme ancak geriye dönüp bakıldığında yapılabilir. Aynı zamanda bu kitaplar tarihsel bir bağlama da oturtulmalıdır. Ayrıca muhtelif nedenlerle beklenen etkiye sahip olmayan kitapların da olduğu gözden kaçmamalıdır. Örneğin Descartes'in ufuk açıcı eseri *Discours de la méthode*'un İbrahim Edhem Mes'ud (Dirvana; 1864-1959) tarafından yapılan ve ilk kez 1311/1895'te yayımlanan Osmanlıca çevirisi Osmanlı felsefesinde yeni bir çığır açmamıştır. İlk tercüme Vatan Kütüphanesi sahibi Hovhannes Ferid (Kayserili) tarafından sansür memurlarının şüpheli tutumuna rağmen yayımlanmıştır.²⁹ Öte taraftan çevirmen, ikinci baskıda (1928) „bizim pîrimiz“ diye bahsettiği bir filozofun eserinden haberdardır.³⁰

Kutsal Kitap(lar)ın Basımı

Batı Avrupa'da Kitabımukaddes basılan ilk kitaplar arasındaydı. 1450'lerde Johannes Gutenberg tarafından Mainz'de basılan Latince Vulgata'nın bir baskısıdır. Bu, Batı'da Gutenberg Devrimi'nin ve matbu kitap çağıının başlangıcına işaret ediyordu. Dahası Kitabımukaddes'in yerel dillere yapılan farklı çevirileri (Luther'in ünlü Almanca versiyonu gibi) Protestanlığın yayılmasında olağanüstü bir rol oynamıştır.

Varlığı 17. yüzyıla kadar uzanan Türkçe Kitabımukaddes, 19. yüzyılda misyonerlerin tüm çabalarına ve doğru çeviri hakkındaki tüm harareti tartışmalara rağmen, anlaşılır sebeplerden ötürü Müslüman Türkler için benzer bir rol oynamamıştır.³¹ Ancak bu çabalar, Ermeniler³², Bulgarlar³³, Arnavutlar³⁴ ve hatta Araplar gibi azınlıklar söz konusu olduğunda oldukça başarılı olmuştur. Tam olarak bu dönemde, Hristiyanlığın kutsal kitabının genellikle İstanbul'da basılan bu çevirileri sayesinde modern standart dillerin temelleri atılmıştır.

Buna karşın ilk baskıları Rusya, İran, Mısır ve Hindistan'da yaşayan Müslümanlar tarafından yapılan İslam'ın kutsal kitabının Osmanlı topraklarında basımına onlarca yıl sonra ilk kez 1870'lerde izin verilmesi (İstanbul'da hassas bir konu) bir dönüm noktası

²⁹ Hatta çevirmen, *felsefe* ve *feylesof* yerine *hikmet* ve *hakim* kavramlarını kullanmak zorunda kalmıştır. *Usul hakkında nutuk*'un gözden geçirilmiş, düzeltilmiş ve notlar eklenmiş ikinci baskısı 1928 yılında Devlet Matbaası tarafından yine Arap harfleriyle basılmıştır.

³⁰ "İlim ve fikir sahasında mazinin bütün sultanın atarak, insanlara sırf kendi akılları dairesine hareket yolunu göstermiş olan Dekart bizim pîrimiz olsa revâdir".

³¹ Bkz. Johann Strauss, "Langue(s) sacrées et recherche de langue(s) sacrée(s) dans l'Empire ottoman au XIXe siècle", *Hiéroglossie 1. Moyen âge latin, monde arabo-persan, Tibet, Inde*, yay. haz. Jean-Noel Robert (Paris, 2019), 115-152.

³² "It was this Bible translation [i.e. of 1853] that formed the foundation of modern Western Armenian" ["Modern Batı Ermenicesinin temelini oluşturan 1853 tarihli bu Kitabımukaddes çevirisidir"]. (Manuel M. Jinbashian, "Modern Armenian Translations of the Bible", *Armenia and the Bible*, yay. haz. Christoph Burchard (Atlanta, 1993), 106.

³³ *Tsarigradska Biblija*, Amerikalı misyonerlerin ve Bulgar yazarların (Long, Riggs, P. Slaveikoff) iş birliğiyle 1871 yılında İstanbul'da basılmıştır. Dili, en nihayetinde modern dil için benimsenen Doğu lehçelerine (Makedonların lehçelerine değil) dayanıyordu.

³⁴ "Arnavut Luther" olarak bilinen Konstandin Kristophoridhis (1827-1895), Kitabımukaddes'i yalnızca Arnavutçanın iki lehçesine çevirmekle kalmadı; aynı zamanda dili anlaşılabilirde de çok başarılı oldu.

olarak nitelendirilemez. İranlılar tarafından basılan Kur'an'lar elden ele dolaşırken, Osmanlı idarecileri sonunda ünlü hattat Hafız Osman (1642-1698) tarafından kopyalanan bir el yazmasının fotolitografi yoluyla basılmasına izin vermiştir. İstanbul'da satılan bu Kur'an (1288/1871-2) Londra'da basılmıştır.³⁵ İstanbul'da resmi olarak onaylanan ilk Kur'an nüshaları 1874 yılında basılmıştır.

Osmanlılar tarafından basılan Kur'an-ı Kerim'in etki alanının nispeten sınırlı kalmasının ardında Kitabı Mukaddes'de olduğu gibi yerel dillere "çeviriler" yoluyla aktarılması yatmaktaydı.³⁶ İslami geleneklere göre çeviri düşünülemezdi çünkü Arap dilinde vahyedilen Kuran, taklit edilemez ilahi kelimeler olarak kabul edilmiş ve tercüme fikri İslam'ın ilk yüzyıllarından beri reddedilmiştir.

Türk Kültürünün Yönünü Değiştiren Kitaplar (19. yüzyıl- 20. yüzyıl başı)

Aşağıda Türk kültürünün gelişmesine katkı sağlayan bazı temel kitaplara değinerek birtakım değerlendirmelerde bulunmak istiyorum. Bu eserler Türk kültürünün, dilinin ve edebiyatının algılanma biçimlerini değiştirmiş ve yeni bakış açıları sunmuştur. Bunların çoğunun tefrika değil de kitap olduğunun altını çiziyorum.

- **Endülüs Tarihi** (2 cilt. Takvimhane-i Amire ve Tercüman-ı Ahval Matbaası, 1276-1280/ 1860-1863)³⁷ genellikle Ziya Paşa'ya atfedilir: Bu çalışma Osmanlı okurlarının İslam dünyasının şimdiye kadar bilinmeyen bir vilayetini, Haçlı Seferlerini³⁸, Engizisyonu³⁹, kısacası İslam ile Batı arasındaki ilişkinin en sorunlu yönlerinden bazılarını keşfetmelerini sağlamıştır. Bu keşif, Türk oyun yazarlarına ve şairlerine (Abdülhak Hamid, Namık Kemal, Şemseddin Sami) ilham vermiştir. Endülüs tarihi ve medeniyetinde uzman birinin çalışmasından değil; popüler ve zaten biraz modası geçmiş bir anlatıdan çevrilmiştir (daha doğrusu uyarlanmıştır).⁴⁰
- **Terceme-i Telemak** (1859; basım tarihi 1279/1862, Tabhane-i amire. Ahter Matbaası dahil birçok matbaa tarafından yapılan edisyonları vardır) geleneksel olarak bir Batı romanının ilk çevirisi olarak kabul edilmektedir. Türk edebiyatının modernleşmesinin/ batılılaşmasının başlangıç noktasıdır. Türk okuyucusuna hem Avrupa'daki geleneksel devlet idaresi hem de Yunan mitolojisi hakkında bir fikir vermiştir. Bu çalışma, bir romanın ne olduğu hakkında yeterli kanaati oluşturmayan kısaltılmış veya "yoğunlaştırılmış" bir versiyondur. "Vezirane" üs-

³⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda -esasen yasa dışı- Kur'an basımı hakkında bkz. Ayşe Tek Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019), 323-45; ayrıca bkz. Filiz Dıġıroġlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar, Aktörler, Denetim ve Sansür Politikaları* (İstanbul: Dergâh, 2022), 36-48.

³⁶ "Tercüme" konusunda bkz. M. Brett Wilson, "The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey", (Doktora Tezi, Duke University, 2009).

³⁷ *Endülüs Tarihi*'nin yeni bir baskısı ve birkaç yeniden basımı bulunmaktadır. (bkz. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, yay. haz. Yasemin Ödük, Kâzım Masumi, vd. (İstanbul: Selis Kitapları, 2004).

³⁸ Ziya Paşa, okuyucularına bunun ne anlama geldiğini açıklamak için bir not eklemek zorundadır: "kruzavad [Fransızca croisade] Avrupa devletlerinin bi'l-ittifak Beytü'l-mukaddesi eyâdî-i İslamiyândan tahlis için tertib eyledikleri sefere denür." (cilt II, s. 333, n. 7)

³⁹ Bunu şöyle yorumluyor: "...Hiristiyanlık sebab-i medeniyettir iddiasına cüret edenleri vekayi'-i mezkure'ye her bar şermsar eder." (Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*).

⁴⁰ Louis Viardot, *Histoire des Arabes et des Mores [sic] d'Espagne*, 2 cilt (Paris, 1833). Bu eser hakkında bkz. Edhem Eldem, *L'Alhambra, à la croisée des histoires* (Paris: Les Belles Lettres, 2021), 151-52.

lubü ile tanınmış olan Yusuf Kamil Paşa'nın çevirisi⁴¹ başlı başına bir eser olarak görülebilir ama aslında tamamen "Batılı olmayan" bir üsluba sahiptir.

- **Monte Kristo** (6 cilt., 1871-73: cilt. I-II Ahmed Midhat Matbaası, 1288; cilt. III-VI Çingiraklı Tatar Matbaası, 1289-90) aslen *Diyojen*'in bir eki (*Diyojen'e ilâve*) olup İsmail Habib'e (Sevük) göre "*hakiki manasıyla ilk tercümedir*". Çevirmen ve matbaacı Teodor Kasap, yazar Dumas père'yi şahsen tanıyordu-ki bu gayet nadir bir olaydı. ("Nègres" kullanımı da aynı derecede yeniydi). Roman bu tarihten sonra Türk edebiyatının⁴² en popüler ve en başarılı türü haline geldi ve 2008'de bir Türk romancıya verilen Nobel Ödülü ile doruk noktasına ulaştı. Matbu kitabın başında garip bir şekilde "ünlü Fransız şairlerinden" (*Fransa meşahir-i şuarasından*) biri olarak tanıtılan Fransız romancının bir portresi (K. Orphanoudakis tarafından yapılan) yer almaktadır.

⁴¹ Yusuf Kamil Paşa'nın yazarlığı şüpheye düşürüldü. İlginçtir ki Arminius Vámbéry, İstanbul'da kaldığı süre boyunca Paşa'ya yardım etmiş gibi yansıtmıştır. İkincisi "...was fond of me because in his attempts to translate Fénelon's *Télémaque* I had served him instead of a dictionary". ["...Fénelon'un *Télémaque*'ını çevirme girişimlerinde ona sözlük yerine yardımcı olduğum için bana düşküdü."] [Arminius Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 3. Baskı (Londra, 1905), 143].

⁴² Ortadoğu'daki diğer halklar (örneğin İranlılar, Kürtler) romanla çok daha sonra tanıştı.

- **Ebüzziya Tevfik, Nümune-i Edebiyat** (Mihran Matbaası 1296/1879; daha sonra 3. baskı Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniyye) Osmanlı toprakları dışında dahi çok başarılı olan (1911'e kadar 6 baskı) bir kitaptır⁴³ ve Osmanlı edebiyatının ilk düz yazı antolojisidir. Oysa geleneksel şüara tezkireleri şairler hakkında örneklerle beraber sadece girişler içeriyordu. *Nümune-i Edebiyat*, bu şekilde muhteşem mısraları ile günümüze kadar geçerliliğini koruyan bir kanon oluşturdu. Ebüzziya, nispeten sade bir dil kullandığı düşünülen yazarları seçerek, tumturaklı bir üslupla (*tumturak-ı elfaz*)⁴⁴ karakterize edilen pek çok isimden kaçınıldı. Sonraki baskılarda başka bir yenilik daha görülür: Bazıları Aşık Çelebi'nin *Meşairü'ş-Şuara*'sındaki minyatürlerden uyarlanan portreler. Bu portreler o zamandan beri birçok ders kitabında, ansiklopedide ve hatta pullarda yeniden basılmıştır.
- **Robenson** (1302/1885, Mihran Matbaası) *Robinson Crusoe* kuşkusuz dünya edebiyatının en sembolik eserlerinden biridir. Ancak Şemseddin Sami'nin eseri çevirirken temel saikinin bu olmadığı görülmektedir. Çeviriyi, bir yöntem olarak daha literal bir çeviri pratiğini ve üslup olarak kısa cümleleri kullanmak için yapmış; çeviride yeni bir tarza teşvik etmeye çalışmıştır. Ş. Sami'ye göre "inşa'nın ağdalı üslubundan kurtulmuş ve konuşma diline yaklaşmış olan bu dil, sadece daha sade değil, aynı zamanda daha güzeldi."⁴⁵ Defoe'dan değil (önsözde adı bile geçmez), Ambroise Rendu'nun, *Robinson dans son île, ou Abrégé des aventures de Robinson destiné à servir de second livre dans les écoles primaires* (1832) adlı eserinden çevrilmiştir. Bu eser ayrıca başka dillere (Yunanca gibi) çevrilmiş ve 1849 yılında İstanbul'da Türk öğrencilerin kullanımı için Fransızca bir baskısı yapılmıştır.
- **Evliya Çelebi, Seyâhatnâme** (c.1, 1314/1896). Bu çalışma, Üsküdar'daki Pertev Paşa Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshaya dayanılarak, gereken ilgiye nail olamamış İkdâm naşiri Ahmed Cevdet (1862-1935) ve Necib Âsım tarafından hazırlanan bir edisyonun ilk cildidir. Yayıncılar, eserleri o zamana kadar "hura-fatname" olarak kabul edilen bir yazarı yayınlama cesaretini göstermiştir.⁴⁶ Bu eser, Türklerin kültür ve medeniyete özel katkılarını bir dizi halinde erişilebilir kılmaya yönelik ilk girişim olan *Kitabhane-i İkdâm*'in bir parçasıydı.⁴⁷ Bugün Evliya'nın *Seyahatname*'si haklı olarak Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Neredeyse başka hiçbir Osmanlı müellifi ne Türkiye'de ne de yurtdışında bu kadar ilgiye mazhar olmamıştır.⁴⁸ Bu baskı çeşitli nedenlerle eleştirilmiş, hatta naşirin bir tür otosansür uyguladığı düşünül-

⁴³ Paris'teki *Ecole Spéciale des Langues Orientales Vivantes*'te ders kitabı olarak kullanılmıştır.

⁴⁴ Bkz. Özgür TÜRESAY, *Être intellectuel à la fin de l'Empire ottoman Ebüzziya Tevfik (1849-1913) et son temps* (Paris: Peeters, 2023), 227.

⁴⁵ "...mümkün mertebede kelâmî giriftlikden kurtarub, cümleleri kısa kesmekle, ve suret-i ifadeyi şive-i kâtibanededen kurtarub, şive-i tekellüme kalb ve takrîble bu farkın kısm-ı küllîsi izale edilmiş, ve bununla beraber lisanımız dahi, sadeleşmekle beraber, güzelleşmiş olur" (*İfade-i mütercim*, s. 3)

⁴⁶ İlk olarak 1848 yılında (Bulak) *Müntahâbât-ı Evliya Çelebi* başlığı altında yayımlanmıştır.

⁴⁷ Toplamda 18 başlık. Bunlar *âsâr-ı eslâf* ve *âsâr-ı muasır*ın kategorilerine ayrılmıştır: Bunlar arasında Sâî'nin Mimar Sinan biyografisi (*Tezkiretü'l-bünyan*; Kitabhane-i İkdâm n° 13), Seydi Ali Reis'in Hindistan'dan İstanbul'a yaptığı maceralı seyahatleri anlattığı eseri (*Miratü l-Memalik*; n° 3), Abdülkerim Paşa'nın Rusya'ya yaptığı elçilik (*sefaretnâme*) (1775-1776) (n° 16), Ali Şir Nevai'nin Farsçaya karşı Türk dilinin ünlü savunması (*Muhâkamatu'l-lughatayn*; n° 12), Veled Çelebi'nin [İzbudak] Çağataycadan çevirisiyle Karlızade'nin *Ayine-i zürefa*'sı (n°6) Osmanlı vakanüvislerinin ilk ve çok yararlı biyobibliyografik incelemesi bulunmaktadır.

⁴⁸ Ahmet Midhat bir şekilde bunu öngörmüş görünüyor. Necib Âsım'a gönderdiği mesajda şöyle yazar: "Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* neşrolunsun bitsün de görürsün ki gerek yeni ve gerek eski kütüb-i Osmaniyyemiz meyanında Avrupa'nın nazar-ı ehemmiyetini en evvel bu kitab celb edecek ve en evvel bu kitab tercüme olunacaktır. İdrisi'yi İbn-i Battuta'yı tercüme ve tab'ına lüzum görmüş olan kadirşinas-ı

müştür.⁴⁹ Matbu metin tek bir el yazmasına (o dönemde bilinen tek el yazması-na) dayandığı için metin kritiği mümkün olamamıştır.⁵⁰ Yazmanın istinsahı için Abdullah Nâsîh ile birlikte yedi yılını veren Kilisli Dr. Rifat'tan (Kardam; 1877-1936) uzun giriş bölümünde bahsedilmemiştir.

- **Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki** (1317/1899 - 1318/1900) bir kez daha Cevdet'in *İkdam*'ı (Mihran [Nakaşyan] tarafından değil) tarafından basılmıştır. Modern Türk sözlükbiliminin temelidir; aynı zamanda "Osmanlı" yerine "Türk" ifadesinin kullanıldığı ilk sözlüktür. Tek bir Türk dili olduğuna dair giriş bölümünde öne sürülen bir başka fikir ("...şark Türkçesiyle garb Türkçesi bir tek lisandır") günümüze kadar popülerliğini korumuştur.⁵¹ Oryantalist sözlüklerin (Bianchi, Redhouse vb.) aksine Ş. Sami, kelimelerin (özellikle Arapça ve Farsça kökenli olanların) çağdaş dilde kullanımlarıyla da ilgilenmiş ve üslup seviyelerine ilişkin değerli ipuçları vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın zor yıllarında Devlet Matbaası tarafından iki temel eser daha basılır ancak ikisi de Osmanlı Türkçesinde değildir. Her iki eserin de el yazmalarının hikayesi olağandışıdır: İlkinin Türkiye'de hiçbir nüshası korunmamıştır; ikincinin ise tek bir el yazması bilinmektedir.

- **Kitab-ı Dede Korkud ,alâ lisan-ı ta'ife-i Oğuzân**⁵² (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332 (1916); editörü (ya da kendi deyimiyle "müstensih ve musahhihi") Türk kültürünün çok şey borçlu olduğu Kilisli Muallim Rifat [Bilge; 1874-1953]), Asâr-ı İslamiyye ve Milliyeye Encümeni üyesi (yayın sorumlusu) ve Vefa Sultanisi'nde Arapça öğretmenidir. Dede Korkud'un keşfinden neredeyse bir asır sonra yayınlanması gerçek ve "millî" bir Türk destanına dair büyük bir boşluğu doldurmuştur. Bu nedenle Ziya Gökalp tarafından "Türk İlyada'sı" olarak görülmüştür. Dili nispeten az Arapça ve Farsça unsur içerdiğinden, okuyuculara "öz" Türkçe hakkında fikir verebilmektedir. *Kitab-ı Dede Korkud*'un o dönemde hiçbir nüshası herhangi bir Türk kütüphanesinde muhafaza edilmemişti. İlk baskı için Dresden el yazmasının von Diez tarafından istinsah edilen bir kopyası esas alınmıştır. Bu eser, başta Azeriler ve Türkmenler olmak üzere diğer Türkçe konuşan halklar tarafından da sahiplenilmektedir.
- **Diwân lughât al-Turk** ["(Türk dillerinin divanı)", 3 cilt, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, Matbaa-i Amire, 1333-35 (1917-1919)]⁵³. Bir kez daha Kilisli Rifat tarafından eşsiz yazmanın⁵⁴ keşfinden birkaç yıl sonra çok sayıda tashihle (tashihat: 1.cilt

Avrupa için Evliya Çelebi Seyahatnamesi alkışlar ile telâkki olunacak eâzım-ı âsardandır." (Seyâhatnâme, cilt 1, s.13)

49 Bkz. Evliya Çelebi: *Das Reisebuch. Die Welt zwischen Wien und Mekka*. Ausgewählt, çev. ve yay. haz. Klaus Kreiser (Münih: C.H. Beck, 2023), 33f.

50 "Evliya Celebi Seyahatnamesinin diğer bir nüshasını bir yerde bulamadım. İşte anın için bunun tab'ında Frenklerin "Critique des textes" dedikleri "tenkid-i mütûn" usulüne riayet edemeyeceğiz." (Necib Âsım, *Seyâhatnâme*, c. 1, s.21)

51 Tüm Doğu Türkçesine ait sözcükleri sözlüğüne dahil etmeye cesaret edemedi.

52 Başlıktaki Arapça ve Farsçanın ayrılmaz meleziğine dikkat edin.

53 (1333-35) tarihlerin dönüştürülmesi farklılık göstermektedir: *Türkiye Yazma Eserler Kurumu* https://www.yek.gov.tr/Home/Index_?n_id=168 (erişim tarihi: 08/06/2024): 1915-1917; Wikipedia: 1915-1917; Özege: 1917-1919. Görünüşe göre ilk ikisi hicri tarihlere dayanıyor. İlginçtir ki matbu *Diwân lughât al-Turk*, bir sene önce yayınlanmış olan *Kitab-ı Dede Korkud*'un dizgi hataları bölümündeki bir dipnotta (s. 181) zaten alıntılanmıştır: "(talbırdı) olacak; dördüncü harfi re-dir". İlgili dipnot *Diwân lughât al-Turk*'ün 2. cildine (s. 136), "talbırdı" (çarpınmak) girişine atıfta bulunmaktadır.

54 Başlık sayfasında şu dikkat çekici notu okuyoruz: "Bu yegâne kitab Maarif Nezaret-i celilesinin takdiriyle Haleb defterdar-ı esbakı Diyarbekirli Ali Emiri Efendinin kütüphanesinden istiare olunarak tab'u temsil edilmiştir."

için 10 sayfa, 2.cilt için 24 sayfa) düzenlenmiştir. Modern Türkoloji sahasını bu olağanüstü eser olmadan tahayyül etmek pek mümkün değildir. *Tıpkı Kitab-ı Dede Korkud* gibi, başta Kaşgarlı Mahmud'un memleketi Şincan'daki Uygurlar olmak üzere birçok Türk halkı tarafından ulusal mirasın bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu baskı ilk olarak Türkçe bilgisi (bazen sınırlı) olan Arabistlerin dikkatini çekmiştir. Türkçe çevirisi sayesinde Cumhuriyet döneminde Türk okurlarının erişimine açılmıştır.

- Bir diğer temel metin külliyatı mesabesinde olan ve Türk dilinin en eski anıtlarını teşkil eden Orhun Yazıtları (8. yüzyıl), 1896⁵⁵ yılında deşifre edilmelerine ve Şemseddin Sami'nin dikkatini çekmesine rağmen Osmanlı Türkiye'sinde yayımlanmamıştır.⁵⁶

Yunus Emre

Yunus Emre ile ilgili birkaç sözle bitirmek istiyorum. Bu Orta Çağ Anadolu şairi, modern Türkiye'nin bir tür koruyucu azizi, bir "Türk Goethesi" haline gelmiştir: Dünyada Türk dilini ve kültürünü tanıtan kurumların (2007'den beri) adını alması ise tesadüf değildir.

Durumu da bir o kadar özeldir. Divan şairlerinin çoğununkinden farklı olarak şiirleri bugün bile anlaşılır (ve popüler) kalmıştır. Ancak bu şair Tanzimat'ın Türk yazarları tarafından pek itibar görmemiştir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, eserleri devlet matbaası veya Babıali Caddesi'nde ve farklı yerlerdeki prestijli matbaalar tarafından basılmamış; sadece taş baskı versiyonları dolaşıma girmiştir. Yunus Emre'nin divanının ilk baskısı 1302/1885 tarihlidir. Üstelik bu kitap sadece Yunus Emre'ye atfedilmemiştir; aynı zamanda halifesi Âşık Yunus'un (varlığı şüphelidir) şiirlerini ve şeyh Hayyat Vehbi'nin *Kenzü'l-Miftah*'ını derkenarda içermektedir.⁵⁷ Ne derleyen ne de matbaacı belirtilmemiştir.

Dolayısıyla bu kitaplar, el yazmalarından zorlukla ayırt edilebilen, tamamen farklı bir matbu eser geleneğini temsil etmektedir. Kuşkusuz benzer ikiliklerin bugün dahi varlıklarını takip etmek ilginç olacaktır.

⁵⁵ Vilhelm Thomsen'in *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (Helsingfors, 1896) adlı eserinin Vedat Köken tarafından yapılan Türkçe çevirisi, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, 1993 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır.

⁵⁶ Şemseddin Sami'nin Orhun Yazıtları ile ilgili yazıları ancak yakın tarihte yayımlanmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Orhun Abideleri*, yay. haz. Giyasettin Aytaş (Ankara: Akçağ, 2012). Eski Türk yazısıyla ilgili ilk çalışmalar Necib Âsım tarafından *Kitabhane-i İkdâm*'ın bir parçası olarak yayımlanmış (*En eski Türk yazısı*, 1315), Orhun Yazıtları'nın metni (Arap harfli) Modern Türkçe çevirisiyle birlikte ancak Cumhuriyet döneminde basılmıştır [Necip Âsım, *Orhun Abideleri* (İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1924), 96-165].

⁵⁷ *Dîvân-ı Âşık Yûnus*, 1302/1885. Tam başlık: *İşbu kitab-ı müstetabın derununda kutbu'l-ârîfîn, meşayih-i ızamdan Mevlâna Âşık Yunus Emre hazretlerinin divan-ı latifleri halifesi Âşık Yunus hazretlerinin divan-ı pür-kemalleri ve kezalik meşayih-i ızamdan Erzincanî şeyh Hayyat Vehbî hazretlerinin Kenzü'l-miftah kitabı haşiyede tab' u temsil kılınmıştır. Kaddesa'llahu esrare-hüm ve nefa'nâ 'llahu bi-şefaati-him. Âmin.*